

smisla života. Uz potreban oprez zbog načina na koji su ovi podaci dobijeni (neposredan uvid u sadržaje razgovora svakako bi bio pouzdaniji ali i teže izvodljiv način) nameće se zaključak o izvesnoj otudenošti mladih ljudi. To se ogleda u njihovoј priličnoj uzdržanosti i nedovoljnoj otvorenosti prema vršnjacima, pri čemu se odsustvo prave bliskosti pokriva razgovorima o opštим i neutralnim temama u kojima ličnost i lično viđenje problema manje dolaze do izražaja i u kojima često nema prave komunikacije. Moguće je da na to utiče i činjenica da je u većim grupama teže ostvariti intimnost.

Od ukupnog broja mladih koji se osećaju članom neke grupe, najviše je onih koji pripadaju grupi od četiri do šest članova, zatim po učestalosti slede mladi koji pripadaju većim grupama (sedam i više članova), dok su najrede grupe od dva do tri člana. Prema obaveštenju dobijenom od ispitanika, većina mladih pripada grupama koje čine pripadnici oba pola. Sto se tiče postojanosti sastava neformalnih grupa, podaci pokazuju da preovladuju grupe čiji je sastav uglavnom isti. O relativno čvrstoj i postojanoj strukturi ovih grupa govor i podatak da većina mladih pripada grupama koje postoje tri i više godina. Kao i razlozi vezanosti za grupu, i ovi podaci pokazuju da omladinske grupe vršnjaka nisu ad hoc formirane grupe čiji se članovi okupljaju oko nekog trenutnog interesovanja i privremene aktivnosti, već one u većini slučajeva okupljaju mlade ljude koji imaju mnogo zajedničkog i koji su trajnije vezani za grupu.

O grupnoj kohezivnosti i vezanosti za grupu govor i podatak da se tri četvrtine mladih sastaje sa članovima grupe veoma često. Kao mesto gde se obično sasta-

ju sa članovima grupe više od polovine navodi kuću (stan). Oni koji se ne okupljaju u kućama obično se sastaju u kafićima, restoranima, diskotekama, dok su neki odgovori manje određeni (grad, ulica). Ovi odgovori potvrđuju poznatu činjenicu da mladi u Beogradu, kao ni mladi u većini drugih naselja, nemaju dovoljno prostornih mogućnosti za realizaciju potrebe za društvo. Skučeni stambeni prostor i prisustvo više generacija u kući svakako da nisu najpogodnije mesto za okupljanje mladih i za ostvarivanje njihovih različitih potreba i interesovanja, a pokazalo se da je to upravo mesto gde se mladi najčešće okupljaju.

U želji da saznamo koje potrebe mladi zadovoljavaju kroz pripadništvo grupama vršnjaka, ispitanicima je ponudeno sedam različitih objašnjenja razloga za članstvo u grupi i traženo je da za svako od ponudenih objašnjenja označe koliko tačno iskazuje njihovu motivaciju za pripadanje grupi. Mladi najčešće smatraju tačnim objašnjenje prema kome im grupa omogućuje da se bave onim što ih interesuje (oko tri petine) i da razgovaraju o problemima koji ih muče (svaki drugi), a zatim sledi potreba da se bude u društvu, da se ne bude sam (svaki treći). Sledeci rang po učestalosti prihvatanja (svaki četvrti) zauzima objašnjenje koje govorio o želji mladih da zajedno sa ostalim članovima grupe menjaju stvari koje im se u njihovoj okolini ne dopadaju. Sa približno

istom učestalošću javljaju se odgovori koji znače potrebu da »vreme brže prođe i želu da se zaborave svakodnevni problemi i pobegne od realnosti. Podatak da tek svaki deseti ispitanik prihvata kao tačno objašnjenje »Da se lakše suprotstavimo starijima«, kao i da se ovo objašnjenje odbacuje kao netačno češće od ostalih, pokazuje da se generacijski sukob retko nalazi u osnovi vršnjačkih okupljanja mladih. Ovo se delimično može objasniti relativno dobrim iskustvima mladih u odnosu sa roditeljima, što pored rezultata ovog istraživanja, pokazuju i nalazi ranijih istraživanja u ovoj oblasti. Relativno skladnom odnosu između roditelja i dece verovatno doprinosi i činjenica da roditelji brinu o mnogim potrebama mladih i da im dugo posle punoletstva pomazu u rešavanju različitih problema (školovanje, zapošljavanje, stanovanje, odmor i rekreatija). Pored višestruke zavisnosti od roditelja, ublažavanju konflikta svakako doprinose i nove generacije roditelja koji se prema deci odnose demokratski i čija se shvatana sve manje razlikuju od shvatanja mlađe generacije. To naravno ne znači da na širem društvenom planu nema sukoba ili bar jaza između generacija. Međutim, može se zaključiti da omladinske grupe vršnjaka mnogo više počivaju na potrebi za zajedništvom sa sličnima (vršnjacima) nego na želji za suprostavljanjem onima koji su različiti (starijima).

1) u ovom tekstu će se vršnjačke i prijateljske grupe koristiti u istom značenju (u oba slučaja se misli na grupe čiji su članovi međusobno emocionalno vezani).

2) Parsons, T.: Social structure and personality. The Free Press of Glencoe, New York, 1964.

3) Campbell, E.A.: Adolescent Socialization. U: Goslin, D.A. (Ed.): Handbook of socialization theory and research. Rand McNally & company, Chicago, 1973.

4) Clausen, J.A.: Socialization and society. Little, Brown & Company, Boston, 1968.

5) Bronfenbrenner, U.: Two worlds of childhood. Russel Sage Foundation, New York, 1970.

6) Erikson, E.: Childhood and society. Norton; New York, 1950.

# utopija o druženju u eri tehnike

**miroljub radojković**

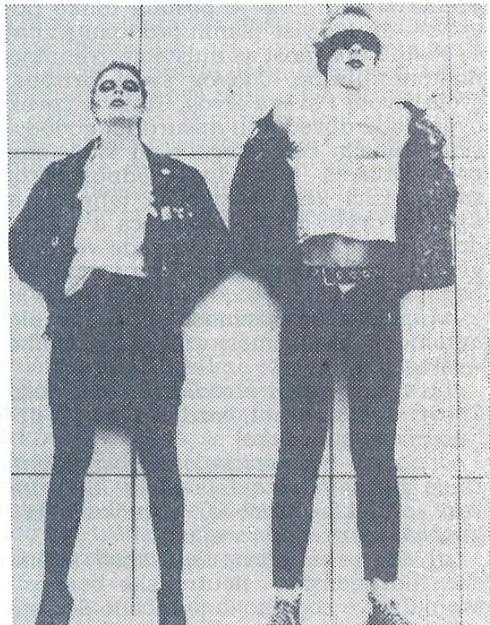
»Kada utopijske oaze presuše, širi se pustinja besmislenosti i bespomoćnosti.« (Jürgen Habermas)

Privrežnik sam svih ozbiljnih rasprava koje za predmet imaju odnos tehnike i društva. Smatram da je to danas dužnost svakog poslenika društvenih nauka, bez obzira što oni nisu u prilici da svoja znanja, i saznanja, pretvaraju u tehniku. Narocito intrigantno pitanje, u navedenom širem okviru, postaje disput o sudbini pojedinca. S jedne strane, jer bez njega nema ni jednog oblika zajedničkog bivstvovanja, pa ni društva. S druge strane pak, sva je prilika da moderna tehnika, za sada, pojedinac sve manje interesuje, što naravno nije dovoljno da se zaključi da će se isti trend proširiti i na društvo.

Značaj propitivanja odnosa tehnike i društva, odnosno tehnike i pojedinca, sve je veći. U njegovu korist govore barem dva urgrentna zahteva koji lebde u magliji savremenog »duha vremena«. Prvi je, naučno artikulisana potreba da se predominacija tehnike, diktatura tehničkoguma i sveta, ne prihvate kao neminovnost. Za ovu tvrdnju pozivam se na reči

Akselosa, koji je na originalan način ponovo varirao 11. tezu o Fojerbauhu — On kaže: tehnici su do sada menjali svet. Na nama sociologizma je sada zadatak da te promene protumačimo i osmislimo. Drugi zahtev proizilazi iz shvatanja subjekta istorije, i zbog toga će se u ovom radu argumentacija vrteti oko ose Tehnika—Pojedinac. Mislim da se poslenici društvenih nauka ponovo vraćaju »korenju stvari« u tumačenju inicijatora društvene promene, nosioca revolucije ili evolucije — a to je čovek. Čovek, ne kao pripadnik neke civilizacije već »čovek uopšte« kako je o tome govorio Hegel.

U okviru zadate teme kao što je tehnika i društvo, neću se baviti istorijskom dimenzijom. Dakle, nećemo se osvrnati na dokaze koliko i nedoumice o tome kako su nastali i tehnika i društvo, niti na moguća pitanja o tome da li je medu njima odnos istorijski, ili, saistorijski.<sup>1)</sup> Pokušaću da posmatram, a to netremice, društvo danas, ovde i oko nas, rečju savremeno ili društvo »hoc tempore«. I prvo što se može konstatovati jeste da se u takvom društvu neverovatno brzo umnožava i razrasta svet artefakata, kojem je rodno mesto savremena tehnika. Ona ogromnom brzim



nom pretvara gotovo sve prirodne resurse u artefakte čije postojanje, smisao i posledice u stvari i konstituišu potrebu za izučavanjem odnosa tehnika — društvo. Problematičnost i upitnost tog odnosa jasno su uočeni u onom momentu kada je pretvaranje prirodne sredine u tehničku nadmašilo sposobnosti vraćanja prirode u ravnotežu, kada se moglo konstatovati da tehnička sredina preteže nad prirodom (i društvenom, svakako) i kada svet tehničkih naprava porobljava svet »natuae«.

Za dalji razvoj ovog rada nebitno je da li se rečeni obrat dogodio sa prvom, drugom ili trećom industrijskom revolucijom. Jasno izneta namera je bila, da se u svetu koji sa opisanom promenom postoji, postavi pitanje: Šta se tada zbiva na relaciji tehnika — pojedinac? Da li je »Ja«, pojedinac kao živuća jedinka, čovek uopšte, na isti ili drugačiji način ugrožen vrtlogom kojim tehnika sve »specije« iz prirodnog stanja i okruženja uvlači u svoj »svet«. Da se poslužim jednom paralelom. Ako je tačna drevna istočnjačka (zenbudički?) poslovica da: »Sve što je izvan čoveka, upućuje ga da je ništa, a sve što je u čoveku govori mu da je sve.«<sup>2)</sup> — onda je konstatovanom predominacijom tehnike u temeljima moderne egzistencije čoveka sve jači glas »onog« koji nam, spolja, dakako, govori da smo ništa. Jer, svet tehnike pripada i sve više popunjava »ono što je izvan čoveka«, dakle iz njega nam stiže opominjujući glas. Istovremeno, mora biti da je suprotan, onaj unutrašnji glas u čoveku sve tiši, da sve rede ima priliku da nam došapne »da smo sve«. Time su pohari izložene i vera i ljubav u život, ti osnovni demijurzi koji nas uprkos smrti usmeravaju ka vitalističkim vrednostima. Ne svedoče li o tome sve duhovne struje moderne — filozovija egzistencijalizma; umetničke forme i ekspresije bez prisustva čoveka u njima; pop-art, op-art, literatura bez junaka, romani postvarenja; modni trendovi spiritualizma kao joga, sekte, razne škole u kojima se uči odustajanje od vitalističkih energija; »neutron-ska bomba« i strategije uništavanja po etapama. Ukratko, slučila se situacija da preglomazni svet artefekata, čije je rodno mesto tehnika, rastače biofiliju.

Za dalju analizu nije dovoljno potvrditi kako je tehnika rodno mesto sila i predmeta koji ugrožavaju čovekovu ljubav prema životu. Ona je postala toliko potentna, da sve više njenih produkata znače realnu opasnost za uništenje, trenutno ili kontinuirano, čitavog sveta prirode, sveta života i svega živog. Time je čovek ovog doba doveden u apsurdnu, godoovsku situaciju čak, srećnog ili slučajnog preživljavanja — još uvek, odnosno, za sada. Rizici koje je stvorila tehnika, a upereni protiv života pojedinca a s tim i društva, naravno, mogu se sada već pre-gledno grupisati. Iz tehničkog sveta vrebaju:

a) incidentne opasnosti (struja, avion, automobil, na primer, uništavaju ovako — slučajno)

b) sistematsko — odložne opasnosti (otrovi u vodi, hrani, vazduhu, pa i u duhu, uništavaju ovako).

c) protiv — generičke opasnosti (kloniranje gena, proizvodnja živih kreatura van »projekta« prirode, veštačka inteligencija, ugrožavaju ovako).

d) eksterminatorne opasnosti (atomskie, hidrogenske i neutronske bombe i sve naprave zbog kojih je rečeno da smo stvorili tehniku sa neizbrisivim Kainovim znakom na čelu (Anders) uništavaju ovako).

Naravno, vinost tehnike nije dovoljna da se istovremeno proglaši nevinost čoveka. Međutim, ne može se poreći tvrdnja da su sve posledice tehnike uopšte, a moderne posebno, dvogube,<sup>3)</sup> što znači da u negativnom aspektu sa rastom sveta tehnike raste i opšti rizik preživljavanja čoveka.

Samo retki, polivalentno obrazovani i upućeni intelektualci koji su bili, ili još uvek jesu, direktno vezani za tehniku i

njeni napredovanje, prozreli su ovaj ukupan teret i rizik predominacije tehnike nad čovekom bez obzira na stvarne ili tek moguće posledice. Zastrašujuće je mali broj »pastira« tehnike koji su odustali od nevideno opasnog sloganu kome se tehnika, do sada i sada, jedino pokorava. Taj polazni i završni stav instrumentalno-tehničkog uma glasi: »Ono što je moguće sasvim (je) prihvaćeno kao obavezno, ono što se moglo sasvim (je) prihvaćeno kao ono što je trebalo.«<sup>4)</sup> Nikakve katastrofe, za sada srećom još uvek parcijalne u odnosu na čovečanstvo (ali tragične za mase pojedinaca koji su podlegli), nisu uspele da uzdrmaju navedeni stav. Ti retki pojedinci koji su jasno uvideli rizike tehnike po društvo i čoveka završavali su ubedeni u stavove koji su ne samo dijametralno suprotni, nego su, postavljeni naspram tehnike u liku čistog paradoksa. Užasnut posledicama eksplozije (u prirodi) prve atomske bombe, Ajnštajn je priznao: bio je u pravu mudri Kinez. Sve treba znati, ali ništa ne činiti. Drugi jedan primer možda je upečatljiviji. Hajzenberg, vrhunski atomski fizičar, prešao je ceo životni i misaoni krug od fizike — do metafizike,<sup>5)</sup> dakle od fundamentalne tehnike nauke do njene spiritualne antiteze.

## II

U nastavku ovog rada izvršiću još jednu metodološku redukciju. Ako je prvi deo silazio sa ravni tehnika — društvo, ka ravni tehnika — pojedinac, u drugom delu će se redukcija odnositi na prvi činilac u paru ispitivane pojave. Namena je da se sada zadržimo samo na jednoj vrsti tehnike, njenih naprava i produkata. To je prema celini opšteg trenda, kako je subjektivno viđen i predočen, samo jedan od aspekata. Reč će biti o onom domenu tehnike, ili tehnika, kojom se umnožava i produžava čovekova sposobnost da komunicira sa drugim ljudima, dakle o komunikacionoj tehnici, ili, tehničkim napravama za masovno komuniciranje. Do stignuća ove vrste tehnike nismo svrstali ni u jednu ranije predloženu grupu faktora opasnosti — jer, bili su to uglavnom rizici koji direktno ciljuju na fizički integritet čoveka. Rekli smo da je to, između ostalog neminovno, zbog dvogubih posledica savremene tehnike u celosti. Da li to znači da komunikaciona tehnika ne nosi sa sobom nikakav rizik? Da li bi trebalo da sledi, da je ona izuzetak i da njene posledice ne mogu biti dvogube? Bez obzira na neuputnost anticipiranja, odmah je odgovor: Ne.

Supstancijalna je osobina žive vrste »čovek« da poseduje i fizički i psihološki integritet. Mada je jedinstvo tih odlika neraskidivo, pa je stoga i nepotrebno raspravljati koji bi od njih mogao da bude presudniji, ipak je posedovanje duhovnog sveta i psihološkog integriteta odlika koja čoveka izdvaja od ostalih živih organizama. Iz toga želim samo da zaključim, da je mogućnost narušavanja ovog drugog integriteta, jednakako kao i prvog, zlokobno po čoveka uopšte. Još opširnije zaključujući, sledi da su rizici tehnike koja ugrožava psihički svet čoveka takođe atak na njegovu egzistenciju. I to je povod za dalje ispitivanje komunikacione tehnike, kao sub speciae tehnike uopšte. Smatram da se u njoj nalaze, pored blagotornih učinaka, i rizici koji ugrožavaju duhovnu sferu čovekove celine. Dakle, i ova je vrsta tehnike stecište nekih opasnosti uperenih potencijalno protiv života i društva, kao što je to nabrojano za neke

druge grupe proizvoda i naprava savremene tehnike. Kažem potencijalno, jer u interakciji sa ovom vrstom tehnike posledice se pojavljuju sporo i još nisu sasvim ispitane. Ali, pošto sam insistirao na riziku, to znači da će se dalje, od svih, dvogubih, posledica govoriti uglavnom o negativnim i štetnim. To ne znači da onih dobrih i pozitivnih posledica nema, već samo to, da o njima sada i ovde neće biti reči.

Zašto serija tehničkih naprava kojima je ubrzano, prođeno i umnoženo komuniciranje između čoveka i čoveka različna? Zašto se, kao u naslovu, priklanjam hipotezi da komuniciranje (tehnički posredovan) ometa i zamenuje druženje (neposredno susretog tipa)? Ukratko, u kom vidu je komunikaciona tehnika opasna po čovekovu žudnju za druženjem. Ostavimo li, za sada i samo metodološki, evidentne razlike između ljudskih jedinki, odgovori se moraju potražiti u osobinama tehničkog sveta komuniciranja, što će reći u nekim postojanim i empirijski zahvatljivim osobinama ove vrste tehnike.

1. Komunikaciona tehnika obujmljuje čoveka u verovatno najdužem vremenском rasponu. Njene se naprave koriste, ili smo im bez sopstvenog izbora izloženi, od najranijeg detinjstva pa do smrti. Mada su raspon rođenja — smrt dve krajnje tačke hipotetičkog kontinuma de facto »umiranje«, on nema ovde važnost poređenja. Ozbiljno se može ispitivati da li je čovek i u prvim danima života, još kao odojče, ili kasnije, dok je pod »zaštitom«, sasvim imuniziran od ove vrste tehnike. Da li njen delovanje ipak ostaje u vesti, ili u pod-svesti makar u vidu engrama. U nastavku trajanja koje označavamo životom, pred komunikacionom tehnikom se ne isprečuju mere protiv rizika, od nje ne spašavaju uzrast, tip porodice, grupa, školu itd. — klasični nosioci socijalizacije. Dugovremenost njenog delovanja na čoveka verovatno je razlog što u skupu društvenih normi i zabrana nema nekih tvrdih u cilju sprečavanja loših efekata rada komunikacione tehnike. Naprave tehnike u nekom drugom vidu, automobil recimo, društveno su propisan tabu do odredenog uzrasta. U odnosu na najmladi uzrast zabranjuju se i ostali nosioci rizika — zagadena hrana, na primer. Proizvodi komunikacione tehnike nisu tabuirani, i društvo sa sebe prenosi odgovornost na porodicu, školu itd. Utoliko je u njoj sadržan rizik veći.

2. U svetu komunikacionih naprava tehnički datih, pojedinac se sve više zahvata jednodimenzionalno. Komunikaciona tehnika se povinjuje zakonomernosti tehnike uopšte — da daje sve mnogobrojne i sve pristupačnije proizvode. Njena odlika masovnosti znači da se u suštini nudi jedan tip proizvoda (duhovnih), računa na jedan ukus, i po mogućству stvara jedan obrazac kulture. Tako se pomajaju, u modernom društvu, svi »masovni« fenomeni u čijem nastanku, nakon tehnike, scenu preuzima čovek kao njen saveznik. Istovremeno, pojedincu se ne dozvoljava da u jednodimenzionalnosti ide do kraja. Sa stanovišta tehnike to bi bilo kontraproduktivno, jer bez obzira koliko masovna ta jedna dimenzija može biti, nju će ona vrlo brzo popuniti svojim produktima. Zato se namenski menjaju mode, stilovi, »image« za kojima bi se trebalo povoditi da se ne bi ostalo pase, izvan mase. Prepostavljam, takođe, da kada bi čovek od pre pola stoljeća pogledao savre-

mene produkte komunikacione tehnike, best-selere tipa Imperije i Rembo, da bi držao kako smo veoma naivni i prosti (u smislu nekultivisani) konzumenti ponude komunikacione tehnike. Da smo prave kreature naspram intelektualcima.

3. Komunikaciona tehnika preti da dočuće stvaralački riziki samopreispitivanja čoveka. Njeni produkti — a iz prethodno rečenog sledi slobodni, jednodimenzionalni i masovni — kao kancerogene izrasline prijanaju uz svest modernog čoveka ogreznog u utilitarizmu i hedonizmu svake vrste. Prvenstveno, u utilitarizmu i hedonizmu materijalne prirode, u svetu roba i dobara, za čiju se masovnu proizvodnju brinu ostale grane tehnike. Ponoću tvrdnju mnogih istraživača kada kažem da komunikaciona tehnika „radi“ narkotizirajuće i pretežno pod-svesno, a ne svesno.<sup>6)</sup> Bez rizika preispitivanja i sumnje, savremenom čoveku je pružena vrlo retka prilika da protrese drvo saznanja sopstvenim naporom. Dovodeći takav rizik sadržan u komunikacionoj tehnici do hiperbole, Anders je ovako preformulisao „prokletstvo zmije“ iz Knjige postanja, primenjujući ga na čoveka: »Na zadrnjici da sediš i u TV buljiš do svoga veka!«<sup>7)</sup> Mogli bismo tome dodati i domaću varijantu ostvarenog proročanstva: Neđeljom u kući da sediš, i prijateljstvo preko radija i telefona da tražiš — što se zista dešava jednoj populaciji mlađih koje nazivaju »ozonci«.<sup>8)</sup> Ovakvi empirijski incidenti, tipični za sva društva koja danas označavamo kao moderne, uklapaju se u predstavu o „bolesnim vremenima“ otudnosti, koja je ovako objašnjavao Buber — ideolog čovekovog druženja: »... u bolesnim vremenima dogada se da svet Onog, budući da više nije kao živim strujama prožet i oploden protocima sveta Ti, jeste još samo izolovana i ukrućena masa, gorostasni fantom iz baruštine koji gospodari čovekom. Pošto ne može da se sporazume sa svetom predmeta, koji više nije sposoban da postane njegova sadašnjost, čovek mu podleže. Tada se tekuća kauzalnost uveče sve do opresivne i tlačiteljske sudbe.«<sup>9)</sup>

4. Komunikaciona tehnika hiperstazira posredovane kontakte na uštrb susretanja i kooperacije sa drugim čovekom. Iz svih oblasti života u kojima je bitisalo druženje sada stižu upozorenja. Teolozi se javljaju da bi osporili mogućnost da postoji radio ili TV crkva. Oni negiraju postojanje crkve ukoliko se »pastva«, i tako je tako zovu, ne okupi na jednom prostoru i ne druži se u sakralnim objektima. Posmatrači oblika grupnog života omladine zapažaju da se jedinke sve više izoluju proizvodima komunikacione tehnike kao što je vokmen, ili sada vočmen (TV minijatura) koji »rade« isključivo za jednog gazdu. Uz naprave ove vrste ide i konotacija stava — »ostavi me na miru« — jer u njihovom prisustvu se ne može družiti. Proizvodi su zaposeli čula. Nove generacije pokazuju uopšte generalnu sklonost za tehničke naprave kojima se podvlače osobine ili sposobnosti za koje su drugi, i druženje, nebitni. Predlažem da se nakon sociološke analize značenja i upotrebe automobila, rastumači značenje i upotrebu motorbicikla koga mlađi preferiraju kao prevozno sredstvo — takođe samo za jednog gazdu, ili, u najboljem slučaju, za par. Komunikaciona tehnika napunila je staništa muzičkim napravama vrhunskog kvaliteta. U skladu sa zaščitom br. 1, njima su preplavljene ugavnom »dečije sobe«, dok istovremeno,

## MLADI I VREDNOSTI

Društvene vrednosti izložene su svakodnevnim propitivanjima, eroziji i promenama. Ova gibanja posebno su izražena u vremenu koje označavamo kriznim. Neke leštvice se raspadaju, nove se formiraju ili tek nagoveštavaju. U prezentovanim tekstovima ostvaren je pogled na savremena društvena gibanja u našoj zemlji sa plana kulture, preciznije rečeno, iz perspektive omladinskih potkulturna i protivkulturna, koje su formirane ili se formiraju. Jedan broj tekstova nastao je na bazi empirijskih istraživanja obavljenih 1986. godine. Ispitivanjem je bilo obuhvaćeno ukupno 260 omladinaca koji su pripadnici neformalnih omladinskih grupa, kao i 600 mlađih koji se sa njima nisu identificovali. Tekstovi oslonjeni na kvantitativne pokazatelje biće uskoro objavljeni u zborniku »Mladi i neformalne grupe« u izdanju Izdavačkog centra SO Srbije i Centra za idejni rad SO u Beogradu. Ostali prilozi su izraz posebne zainteresovanosti autora za ovu problematiku.

baš nove generacije mlađih ne umeju da otvore kontakte svog druženja koje nudi ples. Ispravnije rečeno, da bi se za to sposobile, idu prvo u školu igranja.

Zbog toga nije čudno da se rizici komunikacione tehnike preispituju i u takvim intelektualnim konstrukcijama kao što su politički programi, ciljevi alternativnih društvenih pokreta, ideo-oloske uteipije itd. U svojoj prologameni za socijalizam kao ostvarivanje novog, dominantanog kulturnog obrasca, Gorz nije slučajno zahtevao, u članku »Dualistička utopija«, da dekret o prevratu sadrži: »Premijer je na kraju objavio kako zbog poticanja maštice i razmjene ideja televizija neće više raditi petkom i subotom.«<sup>10)</sup> Znači, on se zalagao za drugačije društvo od drugačijih pojedinaca, sa manje ugroženom egzistencijom pred tehnikom. Ti nosioci novog kulturnog obrasca — projekta moralni bi, sledi iz zahteva, prvo da spoznaju a potom i svladaju rizike tehnike uopšte, i komunikacione tehnike posebno.

5. Komunikaciona tehnika preprečuje neposredne kontakte sa izvornim umetničkim i kulturnim dobrima. Njene zasluge za široku distribuciju i demokratizaciju pristupa ovim dobrima ostaju neporecive. Ovom tezom se, međutim, skreće pažnja na rizik još jednog posredovanja. Istoči se verovatnočna taloženja ponovo sporih ali kumulativnih posledica, i to loših, na kulturni integritet čoveka. Svet »iz druge ruke« koji konstituiše ova tehnika, posredstvom celuloida, plastike, tranzistora i integralnih kola odvaja korisnika umetničkog ili kulturnog dobra od neposrednog doživljavanja u susretu sa njima. Rizik je umiranje pripovedništva, na primer. Jer, drugačije bi trebalo imenovati sve verbalne geste koji se ne dogadaju uz istovremenu prisutnost besednika »ilcem u lice«, bez druženja. A razgovor je, kao što reče Meša Selimović, »poslastica duše«. Istovremeno sa kopnjnjem pripovedništva širi se i funkcionalna nepismenosnost. Za modernog čoveka se pisanje jed-

nog jednog pisma doima kao težak, necenjen poduhvat. Takav nevoljko više nije zaistinski nepismen, ali mu je funkcionalna sposobnost u kodnom sistemu jezika nedovoljna za ekspreziju unutarnjeg života — ako ga ima. Sve »instant« umetničke forme sprečavaju modernog čoveka da barem pokuša da zaviri u tragične dubine umetničkih poduhvata, da naspram njih postavi svoju egzistenciju i svoje određenje, ukus. Tako se postepeno dešava poravnavanje kulturnih i senzitivnih razlika i samobitnosti po meri pojedinaca, i to ne u ime grupe, društva, epoha... već po sili i inerciji prevladujućeg i povladajućeg stila života.

Zbog svih nabrojanih rizika, izloženih u prethodnim tezama, komunikaciona tehnika mora da postane predmet svesnog delovanja ljudi, kao što je to imperativ za savremenu tehniku uopšte. Tim zahtevom, uostalom, i otpočeta je ova rasprava. Čini mi se da nema savremene, aktuelne društvene akcije koja bi mogla da prečuti i previdi nastajanje »totalitarizma naprava«<sup>11)</sup>, iza kojih, (ne totalitarizma, već naprava) definitivno stoji tehnički um i njegova aplikacija. Isti zahtev je, dakle, pred komunikacionom tehnikom i njenim proizvodjenjem i kontrolom simboličke reprodukcije života, i to kao što smo pokazali, velikim delom depersonalizovane simboličke reprodukcije života.

Postoje znaci koji su nešto više od puškog apela kritičara opasnosti sadržanih u vrsti tehnike. Bunt sadržan u samoorganizovanim i ka budućnosti usmerenim, novim društvenim pokretima sasvim je u korist neposrednosti, afekata i naravno onoga što smo uzeli kao zadatu temu, u korist je druženja. Možda se na te napore može gledati i kao na bacanje pod valjak nazvan »hod vremena« i progresa (čijeg i za koga?), jednom rečju kao na utopiju. Ali, zato baš treba ponovo pogledati moto koji je izabran za ideju vodilju ovog priloga.

1) Saistorijski je izraz koji upotrebljava Ginter Anders da bi naglasio nedelatnost čoveka kao subjekta istočiye naspram sveta tehnike u: »Zastarelost čoveka«, Nolit, Beograd, 1985.

2) Citirano prema T.D. Suzuki i E. From, »Zenbudizam«.

3) »Atomska energija, tehnologija naoružavanja, prodom u svemir, genetska istraživanja i biotehničko zahtevanje u ljudsko ponašanje, obrada informacija, obrada podataka i novi mediji komuniciranja predstavljaju od početka tehnike sa dvogubim posledicama.« Jirgen Habermas u zborniku: »Obnova utopijskih energija«, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost PK SSO Jugoslavije, Beograd, 1987, str. 27.

4) Ginter Anders, Op. citat, str. 17.

5) Verner Hajzenberg, »Fizika i metafizika«.

6) Ovako su govorili Lazarsfeld, Merton, Eskarpi, Anders itd.

7) Ginter Anders, Op. citat, str. 28.

8) Popularna emisija stanice »Beograd 202« koja se emituje nedeljom uveče i koja posreduje u uspostavljanju kontaktata između slušalača. Priručnici ove emisije nazivaju se »ozoncima« jer je naziv emisije »Ozon«.

9) Martin Buber, »Ja i ti«, Vuk Karadžić, Beograd, 1977, str. 70.

10) Andre Gorz, »Zbogom proletarijatu«, Globus, Zagreb, 1983, str. 137.

11) Ginter Anders, Op. citat, str. 112.